УДК 821.161.1

И.Ә. Еникеев

ТАТАРСТАНДА РУС ТЕЛЛЕ ӘДӘБИЯТНЫҢ МИЛЛИ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

В статье систематизированы художественные поиски русскоязычных писателей-татар исходя из проблемы формирования новой национальной идентичности. Впервые выделены два направления данного феномена – московское и казанское. Автор провел анализ тематики, хронотопа, жанровых особенностей текстов в аспекте их соответствия национальному менталитету и особенностям татарской культуры.

Ключевые слова: русскоязычная литература, национальный менталитет, татарская культура, тематика, хронотоп, И. Абузяров, Г. Яхина, А. Хаиров, Ш. Идиатуллин.

The article systematizes the artistic search of Russian-speaking Tatar writers based on the problem of forming a new national identity. For the first time, two directions of this phenomenon have been identified – Moscow and Kazan. The author analyzed the subject matter, chronotope, genre features of the texts in terms of their compliance with the national mentality and the peculiarities of the Tatar culture.

Keywords: Russian-language literature, national mentality, Tatar culture, subject, chronotope, I. Abuzyarov, G. Yakhina, A. Khairov, Sh. Idiyatullin.

Татарстанның 2000–2020 еллар аралыгындагы рус телле әдәбияты үзенчәлекле сыйфатларга ия, шуның белән ул элгәреге чорлардан аерылып тора да. Әдәбиятка яңа яшь буын килә һәм ул элеккеге идеологик, милли-сәяси, эстетик системаларның җимерелүе һәм җәмгыятьнең этик кыйммәтләрен яңадан карау белән характерланган торгынлык чорының (1985–2000 еллар) азагында пәйда була. 1960–1970 елларда формалашкан язучылар шул заман геройларының инде табылган әзер образларын куллануда дәвам итеп, аларны яңа заман чынбарлыгына күчерәләр. Әмма яшь язучылар яңа заман геройларын күрсәтергә, үз генерациясе кыйммәтләрен һәм кичерешләрен аңларга тырышалар. Бу күренеш турында Казан язучысы Лилия Газизова болай ди: «Хәзер мин үз буыным турында язам. Ул ике чор арасындагы болгавыр заманда бераз югалыбрак калды. Без яза башлаганда, социализм чоры тәмамланып килә, яшь язучыларны комсомол, партия һәм хөкүмәт үз канаты астына алган иде. Аннары – унбиш елга сузылган торгынлык һәм зәвыксызлык чоры. Талантлы кешеләрнең бик күбесе бизнес белән шөгыльләнә башлады, эчкечелеккә бирелде, эмиграциягә китте. Өлкән буын язучылар шул ук геройны язуларын дәвам иттеләр, вазгыятьне генә үзгәрттеләр. Аның я үз бизнесы бар, я тормышы рәткә салынмаган. Минем үзен күрсәтергә, әдәбиятта үз урынын табарга, ныклап каләм тибрәтергә дә өлгермәгән үз буынымны

аңлыйсым килде» [Газизова, 2007, б. 3]. Әгәр Л. Газизова һәм Н. Ахунованы әле формаль рәвештә милли әдәбиятның совет чоры белән бәйләп карарга мөмкин булса, алар артыннан ук килүче шагыйрәләр А. Кәримова һәм А. Әпсәләмованың карашлары киләчәккә төбәлгән. Поэзия белән чагыштырганда, рус телле прозада элеккеге идея-эстетик кыйммәтләрне җимерү һәм яңа милли кыйблалар эзләү тагын да радикальрәк төс ала.

Соңгы искәрмә Татарстандагы әдәби процессны аңлау өчен аеруча мөһим. Җирле әдәби мәктәп, рус телле язучыларның тәрҗемә һәм иҗади аралашуы аша татар мәдәнияте белән бәйләнеше – болар барысы да Н. Ахунова, Л. Газизова, А. Кәримова, Н. Ишмөхәммәтов, А. Хәиров, С. Юзиевнең иҗади дөньясын формалаштыруга зур йогынты ясый. Әмма Татарстан мохитендә әдәби тамыр җибәрмәгән язучылар төркеме – Р. Беккин, Ш. Идиятуллин, И. Әбүзәров, Г. Яхина – мисалында Мәскәүдәге рус язучылары эстетикасын күчереп алу авторларны татар дөньясыннан бөтенләй башка координаталар системасына алып китү ихтималын күрсәтә. Әмма бу – язучы шәхесенең тышкы якларының берсе генә, икенчесе, тагын да әһәмиятлерәге, казанлылар һәм иске шәһәр, мәхәббәт һәм ялгызлык, тормышның мәгънәсен һәм үз-үзеңне эзләү турындагы тарихлар белән бәйләнгән. Мәсәлән, язучы Адель Хәиров күптөрле – лирик, романтик, сагышлы, драматик, мистик, сюрреалистик сюжетлар тудыра. «Адель Хәиров күп еллар дәвамында авыл һәм шәһәрләрдә йөргәндә очраткан кызыклы характерларны блокнотына терки бара һәм аларны хикәяләренә Татарстан җиренең сирәк бизәге буларак саклап калу өчен кертә» [Хаиров, 2019, б. 2]. Бер интервьюсында язучы бу турыда үзе болай дигән: «Мин монда яшәүче һәм рус телендә сөйләшүче башка халыклар өчен татар дөньясын ачам. Минем хикәяләрем Казан нуры белән сугарылган. Диалогларга татар сүзләре һәм фразалары килеп керә. Мин туган җирнең токларын тоям, мин үзебезнең кояш астында үстем!» [Давлетшина, 2018, б. 84]. Л. Газизова кебек үк, язучы А. Хәиров та – аналитик һәм тәнкыйди акылга ия, әдәби процессның трендларын һәм тенденцияләрен аерырга сәләтле язучы.

Казан язучысының текстыннан аның җирле этнографияне һәм гореф-гадәтләрне яхшы белүе, Татарстан җирендә яшәүче төрле милләт кешеләрен тирәнтен төшенүе сизелеп тора. Биредә И. Әбүзәров һәм Г. Яхина әсәрләрендәге кебек милли, дини символлар белән рациональ-хиссез һәм коммерциячел уеннар юк. Әгәр Р. Беккин әдәби-гыйбрәтле һәм фольклор-анекдот сюжетлары (алар хәзерге заман Хуҗа Насретдины – исламлаштырылган рус Евгение образы белән ныгытылган) контекстында ирония һәм сарказм белән рефлексияләсә, А. Хәиров Казан мифологемаларын тасвирлау аша төрле ментальлекләр һәм төрле этник кыйммәтләр арасында сак арадашчы сыйфатында чыгыш ясый. Дөрес, тикшеренүче Э. Шафранская А. Хәировны гомумроссия контекстына кертә һәм «рус әдәбиятында XX–XXI гасырларда феномен – чит этномәдәни текст барлыкка

килде» [Шафранская, 2014, б. 96], – дип яза. Бу текст руслар өчен башка халык, мәдәният, дөнья турында күзаллау тудыра һәм бу куышның язучылары билингваль тирәлектә төрле этник кыйммәтләр һәм ментальлекләр арасында чит этномәдәни тәрҗемәчеләр булып торалар. Алар өчен күп мәдәниятләрдә виртуальлекне тою хас. Моннан төрле мәдәният элементларын сайлау һәм катнаштыру теләге туа, аларны ул үз автопортретына яки милләт портретына әверелдерә һәм авторның башбаштаклыгы белән нигезсез этник конструкцияләү тормышка ашырыла һәм кешеләрнең кәефенә тия. Татар колоритын торгызу өчен, А. Хәиров ориентализмның традицион алымнарыннан файдалана: экзотик артефактлар, милли кухня, сүз каламбурлары. Аларда ике мәдәниятнең аерып булмаслык дәрәҗәдә кушылуы турында тарихи-мәдәни подтекстны күреп була. А. Хәиров башка рус әдәбияты – аның чит этномәдәни тексты традицияләрен дәвам итә, шуңа күрә гибрид тиңдәшлек проблемасы аның иҗатында лейтмотивларның берсенә әверелә.

Л. Газизова, А. Хәиров, Р. Беккин иҗатында 1990–2000 еллардагы яңа буын героен эзләү тенденциясе күзәтелә. Аларның әдәби трендлары И. Әбүзәров, Ш. Идиятуллин, Г. Яхина кебек Казан әдәби мәктәбен үтмәгән күренекле язучыларның иҗат стратегиясендә үзенчәлекле чагылыш таба. Рус телле әдәбиятта беренче тапкыр эре жанр формасы – моңарчы Д. Вәлиев тарафыннан гына кулланылган роман барлыкка килә. Әлеге авторларның Казан язучыларыннан принципиаль аермасы жанр формасында гына түгел. Алар татар дөньясына башка мәдәният даирәсеннән карый. Г. Яхина өчен татар менталитеты – Идел буе немецлары мәдәнияте кебек үк анатомик өйрәнү объекты ул («Дети мои» («Балаларым») романы). И. Әбүзәров өчен фин-угор («Финское солнце» («Фин кояшы») романы) һәм поляк («Курбан-роман») мәдәниятләре, шулай ук Ш. Идиятуллин өчен төрки фольклор («Убыр» романы) шундый ук рефлексия объекты булып тора. Аларда татар традицияләренә эмоциональ бәйлелек һәм аларның изгелеген тою хисе юк. Казан язучылары өчен татар мәдәнияте тумыштан якын һәм күпләр өчен әлеге хисси бәйләнеш саклана. 2000 еллар башында М. Эпштейн, К. Солтанов, М. Тлостанова кебек авторларның постсовет киңлегендә яңа милли охшашлыклар барлыкка килү турында фәнни тикшеренүләре пәйда була. Аларда бәян ителгән методологик эшләнмәләр 2003 елдан соң әдәбиятка килгән яңа буын язучыларның иҗади бурычларына тулысынча туры килә. И. Әбүзәров, Ш. Идиятуллин һәм Г. Яхинаның бер-берсенә охшамаган әсәрләрендәге иҗат кыйблалары уртаклыгының сере, мөгаен, шунда яшеренгән. «Чингиз-роман»да И. Әбүзәров болай дип яза: «Без – шигъри провинция гопниклары, без бөтен эре редакцияләр һәм театрларны сугышып алдык. Аптыраашта калган мәдәният баганаларының йөзләренә төкерделәр. Нәфрәт тудыргыч дөнья цивилизациясенең җимешләрен рәхәтләнеп җимерделәр» [Абузяров, 2004, б. 66–67] Бу – метафора гына түгел, язучыларның каләмен кузгаткан

омтылышның сәбәбе дә. А. Хәиров дөрес яза: әдәби текстта авторның яшерен теләкләре ачык чагыла. Эш хәтта шәһәрләрдә бер-беренә дошман яшьләр төркемнәре темасының И. Әбүзәров һәм Ш. Идиятуллин иҗатында лейтмотив булып узуында да түгел. Проблема шунда ки, өчесенең дә, шул исәптән Г. Яхинаның да, иҗаты гомуми семантик үзәк – ир-ат һәм хатын-кыз абруена зыян китерүче гештальт-образ һәм аны компенсацияләү ысуллары тирәсендә корыла. Шәхси һәм милли җәберләнү комплексын җиңеп чыгуны бу язучылар үз-үзеңне варварларча тоту стратегияләрендә, бернинди кыйммәтләр белән дә чикләнмәгән көчләүдә һәм кеше тәне культында чагылыш тапкан ниндидер неомәҗүсилектә күрәләр. Зөләйха Игнатовны тышкы параметрлары һәм исе буенча сайлый, ә соңрак ыру хәтерен кабатлап, корал тота белүче аучыга әйләнә. Әлеге концепция акыл һәм гыйлемне, динне (исламның сөнни мәзһәбен) һәм әхлакны беренче урынга куйган татар менталитеты координаталары системасына берничек тә туры килми.

Ш. Идиятуллин беренчеләрдән булып сәнгати киңлек моделен эшли һәм куллана, анда татар дискурсы түбәндәге дошман дөньясында – үзенә күрә тартарда урнаша, һәм ул хәзерге шәһәр кешеләре тормышына убыр һәм албастылар аша үтеп керә. 2012 елда «Азбука» нәшриятында Наил Измайлов тәхәллүсе астында «Убы́р» исемле мистик триллер дөнья күрә, ул шул ук елны Владислав Крапивин исемендәге Халыкара балалар әдәби премиясенә лаек була, ә «Мир фантастики» журналы китапны «Мистика и хоррор» номинациясендә билгеләп үтә. Язучының әсәрләре еш кына фантастик юнәлешкә карыйлар, чөнки аларда вакыйгалар шартлы, язучы тарафыннан уйлап чыгарылган (әмма реаль чынбарлык белән беркадәр охшаш) дөньяда бара. Жанр төгәл билгеләнмәскә дә мөмкин, чөнки Ш. Идиятуллин бер әсәрдә еш кына төрле жанр системаларының үзлекләрен тоташтыра. Шуннан чыгып ул «Убыр» дилогиясендә, рухлар белән тулы дошман киңлекләре буларак, татар авыллары хронотобын төзи. Әбүзәров белән беррәттән, ул баш геройның хәрби инициация йоласын сюжетның нигезенә салган: шәһәрдә туган яшүсмер татар Наил убыр этенә (убырны үтерүчегә) әйләнгәндә, ә «Город Брежнев» романындагы Артур бер сугуда амбалларны бәреп аударучы, биредәге яшьләрне куркытып бетергән татар милиционеры Хәмәдишинны үтерүдә катнашучы текә гопникка әверелә. Артур Вазыйхов – катнаш татар-рус гаиләсеннән, үз-үзен идентификацияләү проблемасын аеруча нык тоя: «Туганнан бирле кемнеке булуым хакында уйланмадым. Мин үзебезнеке. Ягъни бераз әти-әнинеке, беркадәр кырык алтыныкы, азрак кына мәктәпнеке, тик болар инде детальләр генә. Шул ук вакытта комплекста да, мәктәптә дә аерым контора юк, ә ниндидер чит-ят нәрсәгә килеп кушылырга мин кайчан да өлгермен... Минем үз Ватаным – әнием, әтием, һәм тагын кемдер, туарга өлгермәгәннәр, әмма алар инде минем яратканнарым <...> Минем йортым, минем комплексым, малайлар, Танька, минем Брежнев шәһәрем. Мин аларга

ничек хезмәт итәргә икәнен белмим, ләкин аларны саклаячагымны-яклаячагымны беләм. Ничек булса да, кемнән булса да» [Идиатуллин, 2012, б. 422]. И. Әбүзәров инициация йоласын тән һәм чиксез җәбер-золым культы белән бәйли, ерткыч көчмәләр («Чингиз-роман») һәм хәзерге дөньяда үз-үзеңне аямау («Курбан-роман» диптихы) темалары өстендә эшли. Гәрчә кыска проза Әбүзәров иҗатының төп жанры булып калса да, аның поэтикасы гаҗәеп төрле. Хәер, «әдип төзегән сәнгати дөньялар тагын бер уртак сыйфатка ия: принципиаль рәвештә антимиметик булып, алар барысы да эчке дөньяларның психореалистик тикшеренүе буларак чыгыш ясыйлар [Далин, Абузяров 2009]. Әбүзәров иҗатында өстенлек итүче эчке монологлар аңлы импульска буйсынган (сексуальлек, социаль травматизация, мистик яки фантастик спиритуальлек). Латин Америкасының тылсымлы реализмы аңа илһам чыганагы булып хезмәт итә» [Уффельман, 2017]. Бүгенге көндә И. Әбүзәров – рус, Көнбатыш Европа һәм Шәрык мәдәниятләре парадигмасында әсәрләр иҗат итүче рус телле язучы.

Идиятуллин кебек үк, Г. Яхина да «Зөләйха күзләрен ача» романында (2016) хикәяләү нигезе итеп гаилә сюжетын сайлый, шул рәвешле укучыларның шәхси язмыш белән кызыксынуын чагылдыра. Язучы И. Әбүзәровның шул ук вәхшиләрчә сюжет стратегияләрен һәм хәтта соңгы «Дети мои» романында аның тылсымлы реализм алымнарын куллана. «Зөләйха күзләрен ача» романында аның Игнатовтан алган беренче тәэсире «кызылурдачы» («красноордынец») сүзе белән билгеләнә. Ул аны татар убырлары (каенанасы Убырлы карчык, беренче ире) дөньясыннан азат итүче гибрид сугышчы сыйфатында кабул итә. Игнатов белән төнге очрашудан соң, Зөләйха кар өстендә Убырлы карчыкның зәңгәр эзләрен күреп: «Бу минем тормышым, син миңа бүтән указ түгел! Кит моннан! Кит моннан!» [Яхина, 2015, б. 445] – дип аны каргый.

Интертекстуаль уеннар И. Әбүзәровның гына түгел, Ш. Идиятуллин һәм Г. Яхина иҗатының да эстетик принцибына әверелә дип әйтергә мөмкин. Аларның төп алымы – цивилизациянең мәдәни кодларын деконструкцияләү яки, гади итеп әйткәндә, каноник сюжетларга интеллектуаль пародияләр, үзенә күрә ремейклар эшләү. Мәсәлән, «Курбан-роман»да Каин һәм Авельнең бертуганын үтерүе яки Г. Яхина китабында Зөләйха турындагы яңадан кодлаштырылган миф. Әбүзәров әсәрләренең геройлары хәзерге чынбарлык шартларында мифологик персонажлар ролен үзләрендә тикшереп карыйлар һәм, үзбилгеләнү баскычларын узып, беренчел сюжетлардан читкә тайпылалар. Ш. Идиятуллин һәм Г. Яхина әлеге традицияне татар этнографик материалында үстерәләр. Әлеге язучылар төркеменең текстларына лингвистик анализ аларның җөмләләрендә сүзләр саны һәм диалогларның күләме уртачадан шактый түбән булуын күрсәтә. Бу, мәдәни терминнарны күп куллануга карамастан, синтаксисның аксавы һәм әдәби телнең ярлылыгы турында сөйли. Аларның (бигрәк тә

Мәскәүдә сценарий факультетын тәмамлаган Яхинаның) җөмләләре сюжетның визуаль-мәгълүмати рәтенә кыска текстларны хәтерләтә. Шуңа күрә кайбер тәнкыйтьчеләр күрсәтелгән авторлар китапларының кинематографик характерда булуы турында сөйли башлады. Алар күбрәк фильмнарның сценарийларын хәтерләтәләр кебек. Чыннан да, 2014 елда татар режиссеры һәм язучы Салават Юзиев И. Әбүзәровның «Курбан-роман»ы буенча фильм төшерде, Ш. Идиятуллинның «Город Брежнев»ы һәм Г. Яхинаның «Зөләйха күзләрен ача» әсәре экраннарга чыкты. Шуңа бәйле рәвештә аларның иҗаты чын мәгънәсендә матур әдәбият әсәре булып торамы, дигән сорауны бирәсе килә. Ул вакытта, аларның текстлары «популяр мәдәниятнең дискурсив гамәлияте продуктын тәшкил итүен» [Павлова, 2018, б. 56] исәпкә алсак, ул вакытта болар – күбрәк укучылар аудиториясенең интеллектуаль, социаль хәленә һәм яшенә юнәлдерелгән массачыл коммерцияле әдәбият. 2000–2020 еллар чоры Татарстанның рус телле әдәбияты тарихында кайбер үзенчәлекләр белән билгеләнә. Анда рус классик һәм совет әдәбияты традицияләре белән бәйле булмаган яңа әдәби геройны эзләү бара. Язучыларның яңа буыны элеккеге кыйммәтләр системасы җимерелү һәм яңа эстетика һәм идеология барлыкка килү чорында яшәүче кешенең эчке дөньясын тасвирларга омтыла. Казан әдәби мәктәбе белән бәйле язучыларның бер өлеше үз тәҗрибәсенә һәм тормыш чынбарлыгыннан алган тәэсирләренә таяна (Н. Ахунова, А. Кәримова, Л. Газизова, А. Хәиров). Россиянең мәдәни башкалалары – Мәскәү һәм Санкт-Петербург белән бәйле авторларның башка бер төркеме үткәнгә мөрәҗәгать итә һәм этностереотиплар һәм мәдәни кыйммәтләргә ревизия ясау белән шөгыльләнә. Үткәннәрне тергезү һәм реабилитацияләү, томанлы хисләр һәм инстинктлар дөньясына чуму алар эстетик концепциясенең нигезенә әйләнә. Әгәр Казан язучыларының бер өлеше классик сәнгать формаларына тугрылыгын сакласа, «башкала мәктәбе» үзләрен кинематографның визуаль өлкәсенә якынайтучы массачыл мәдәният формаларын куллануга юнәлеш тота. Казан язучылары, мөмкин кадәр, татар мәдәнияте һәм милли менталитет проблемаларын аңларга тырышалар. Мәскәүлеләр – И. Әбүзәров, Ш. Идиятуллин, Г. Яхина – этник проблематиканы укучылар өчен кызыклы мәйданчык сыйфатында гына файдаланалар һәм анда үзләренең интертекстуаль уен һәм сюжетларын җәелдерәләр.

Әдәбият

Абузяров И.А. Чингиз-роман // Знамя. 2004. № 1. С. 66–67.

Газизова Л. «Жила-была Газизова-Красивая, капризная...»: [Беседа с казан. поэтессой, накануне традицион. осеннего бала поэзии] / беседовала П. Федорова // Казанские ведомости. 2007. 19 окт. С. 3.

Давлетшина А. Бойтесь писателей, они вас заберут в свой рассказ и там зарежут!: [А. Хаиров стал победителем Литературной премии журнала «Татарстан». Беседа с писателем] // Татарстан. 2018. № 1. С. 84.

Идиатуллин Ш. Город Брежнев. СПб.: Азбука-Аттикус, 2012. 698 с.

Павлова Н.И. Поэтика визуальности в романе Г. Яхиной «Дети мои»: к вопросу о феномене литературного успеха. Культура и текст. 2018. № 3 (34). http://www.ct.uni-altai.ru/. С. 55–56.

Уффельман Д. Игра в номадизм, или Постколониальность как прием (случай Ильдара Абузярова) [Электронный ресурс] / пер. с англ. Н. Ставрогиной // Новое литературное обозрение. 2017. № 2. URL: http://www.nlobooks.ru/node/8411 (дата обращения: 01.06.2017).

Хаиров А.Р. Играй, не знай печали. Казань: Татар. кн. изд-во. 2019. 239 с.

Шафранская Э.Ф. Мифология Казани в прозе Аделя Хаирова. // Вестник Северного (Арктического) федерального университета им. М.В. Ломоносова. 2014. № 1. С. 96–99.

Яхина Г. Зулейха открывает глаза. М.: Изд-во Елены Шубиной, 2015. 512 с.

Еникеев Илдар Әхнәф улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре